

KS. MIROSŁAW STANISŁAW WRÓBEL, *Jezus i Jego wyznawcy w Talmudzie. Analiza tekstologiczna, historyczna i socjologiczna*, Lublin 2013, ss. 272.

Relacje między chrześcijaństwem a judaizmem, między rodzącym się i umacniającym Kościołem a Synagogą – szukającą swej tożsamości w obliczu zniszczenia świątyni i doświadczenia wygnania – często nacechowane były nie tylko brakiem wzajemnego zrozumienia, ale również otwartą wrogością. Pomimo formalnej separacji żydów od chrześcijan relacje te – choć niekiedy bardzo bolesne i dramatyczne – miały zawsze charakter dwustronny. Jak pisze P. Schäfer, „nie tylko chrześcijaństwo rodziło się z judaizmu, czerpiąc z niego żywotne soki, ale także judaizm rabiniczny kształtował swoją tożsamość w konfrontacji z przyjmowanymi przez chrześcijaństwo ideami i koncepcjami” (*The Jewish Jesus: How Judaism and Christianity Shaped Each Other*, Princeton & Oxford: Princeton UP 2012, 1). Praca ks. Mirosława Stanisława Wróbla, wykładowcy KUL-u, powstała w celu ukazania jednego z elementów tej niezwyklej interakcji między żydami a chrześcijanami, jakim jest obraz Jezusa i Jego wyznawców w Talmudzie.

Książka ks. Wróbla dzieli się na trzy części. Autor wychodzi ze słusznego założenia, że niemożliwa jest analiza talmudycznego obrazu Jezusa i Jego uczniów bez próby przybliżenia tego, czym w swej istocie jest Talmud. W związku z tym w pierwszej części swej pracy autor dokonuje syntetycznej prezentacji tego dzieła, które określa jako „jedno z fundamentalnych dzieł judaizmu rabinicznego” (s. 37). Zwracając uwagę na jurydyczny i pedagogiczny charakter Talmudu, autor jednocześnie wskazuje, że w swej istocie Talmud jest czymś więcej niż tylko zbiorem praw i reguł, które mają regulować życie społeczne czy religijne. Wskazuje, że stanowi on „fundament żydowskiej tożsamości i zwierciadło żydowskiej duszy. Kondensuje się w nim cała kultura i ludzka mądrość”. Przytacza wreszcie zdanie wybitnego dziewiętnastowiecznego znawcy Talmudu urodzonego w Nysie, E. Deutscha, który stwierdził, że „Talmud jest czymś więcej niż zbiorem praw, jest to mikrokosmos obejmujący tak jak Biblia

niebo i ziemię. I zdaje się, że cała proza i poezja, cała nauka, cała wiara i wszelka filozofia świata starożytnego w nim się ześrodkowała” (s. 38).

Autor słusznie również zwraca uwagę na charakter Talmudu jako dzieła „wielowarstwowego i złożonego” (s. 38). Złożoność i wielowarstwowość Talmudu wynikają nie tylko ze skomplikowanej i trwającej w sumie kilka wieków redakcji tego dzieła, będącego wynikiem pracy wielu pokoleń rabinów. Wynikają one również z faktu, że Talmud ma formę zbioru tekstów, w których skład wchodzi Miszna, baraity, midrasze, Tosefta i Gemara. W swojej książce ks. Wróbel kreśli syntetyczny obraz poszczególnych elementów składowych Talmudu: omawia ich strukturę, historię ich powstawania, a także wskazuje na wzajemne zależności oraz rolę, jaką dzieła te odegrały w procesie kształtowania się Talmudu. Szczególny nacisk zostaje położony na Misznę, której struktura (sześć „porządków” i 63 traktaty) stała się podstawą dla struktury Talmudu.

W dalszej części autor krótko prezentuje dwa Talmudy: jerozolimski i babiloński, będące owocem działalności dwóch wiodących żydowskich ośrodków teologicznych mieszczących się odpowiednio na terenie Palestyny i Babilonii. W obu przypadkach autor omawia zagadnienia związane z genezą i kontekstem historycznym Talmudów, prezentuje ich strukturę oraz treść, przedstawia wreszcie sytuację tekstualną obu dzieł. Zakończenie pierwszej części pracy stanowi próba ukazania relacji między Talmudem a pismami Nowego Testamentu. Ta część pracy ma charakter swoistego wprowadzenia do metodologii badań, których wyniki autor prezentuje w dalszej części swej pracy. Zagadnienie to wydaje się bardzo istotne ze względu na niezwykle skomplikowane relacje pomiędzy tradycją judaistyczną czy rabiniczną a tradycją chrześcijańską. Choć wszystkie księgi Nowego Testamentu powstały na długo przed wyłonieniem się Talmudu w jego aktualnej postaci, to jednak trzeba pamiętać, że autorzy ksiąg Nowego Testamentu zanurzeni byli w tradycji żydowskiej, z której Talmud bierze swój początek. Z drugiej strony, jak autor słusznie zauważa, uczonym żydowskim, którzy przyczynili się do powstania Talmudu, z całą pewnością nieobcy był korpus pism chrześcijańskich. Poszczególne teksty talmudyczne zdradzają znajomość nie tylko ustnej tradycji chrześcijańskiej, ale również tej tradycji, która znalazła swoją literacką postać w pismach Nowego Testamentu. Autor sugeruje, że spotka-

nie rabinów z literaturą nowotestamentalną mogło się dokonywać przede wszystkim przez chrześcijańską literaturę syryjską (przekłady protosyryjskie, a później Peszitte). Można również przypuszczać, że niebagatelną rolę w tym względzie odgrywała *Harmonia Evangelica (Diatessaron)* skomponowana przez Tacjana w II wieku. Zagadnienie wzajemnych relacji między tekstem Talmudu a pismami Nowego Testamentu z pewnością warte jest osobnego opracowania. Rozmiary i zakres pracy ks. Wróbla prawdopodobnie wymusiły nieco pobieżny charakter prezentacji zagadnień metodologicznych. Pobieżność ta pozostawia pewien niedosyt, ale pozwala mieć jednocześnie nadzieję, że problem relacji między Talmudem a pismami Nowego Testamentu doczeka się osobnego studium.

W drugim rozdziale autor analizuje teksty mówiące o Jezusie. Ta część pracy podzielona jest na trzy części, odpowiadające trzem etapom życia Jezusa: *Narodziny i pochodzenie Jezusa*, *Działalność i nauczanie Jezusa* oraz *Śmierć i przeznaczenie Jezusa*. Każda z trzech części ma podobną strukturę: autor przedstawia najpierw tradycję ewangeliczną dotyczącą danego etapu życia Jezusa, następnie tradycję talmudyczną dotyczącą tego aspektu, na koniec wreszcie dokonuje porównania obu tradycji. Takie zestawienie uwypukla kontrasty, jakie występują w przekazie tradycji ewangelicznej i talmudycznej na temat Jezusa.

Rozdział trzeci poświęca autor na prezentację obrazu uczniów Jezusa w tradycji talmudycznej. Obraz ten wydaje się konsekwencją talmudycznej tradycji dotyczącej samego Jezusa – „uczniowie Jezusa doświadczają tego samego losu co ich Mistrz z Nazaretu” (s. 136). Oprócz paragrafu dedykowanego ogólnemu obrazowi uczniów autor prezentuje również problem słynnego Błogosławieństwa heretyków (*Birkat ha-Minim*), analizuje terminy techniczne używane w Talmudzie na określenie chrześcijan (*Nocrim* i *Minim*), omawia wreszcie talmudyczny przekaz na temat Ewangeli (i) (*Gilionim*) i ksiąg heretyków (*Sifrei Minim*).

Całości dzieła dopełniają apendyksy. Autor prezentuje w nich w postaci tabel strukturę i zawartość Miszny, Tosefty oraz obydwu Talmudów: jerozolimskiego i babilońskiego. Oprócz tego przedstawia pokolenia palestyńskich rabinów żyjących w I-II wieku, którzy opracowali Misznę (*tannaici*), oraz palestyńskich i babilońskich kontynuatorów ich myśli teologicznej (*amoraici*). Ostatni z załączonych apendyk-

sów zawiera chronologiczne zestawienie cesarzy rzymskich i patriarchów żydowskich po roku 70. Wyniki swoich analiz autor syntetycznie przedstawił również w języku angielskim i francuskim, co niewątpliwie może się przyczynić do odnotowania tej pozycji w ośrodkach naukowych poza Polską.

Praca zawiera bogatą bibliografię podzieloną na sześć kategorii: Źródła (Teksty biblijne, Teksty apokryficzne, Teksty qumrańskie, Teksty rabiniczne, Inne teksty judaistyczne, hellenistyczne i rzymskie, Teksty patrystyczne), Nauczanie papieskie i dokumenty Kościoła, Komentarze, Literatura podstawowa, Literatura pomocnicza oraz Pomoce. Zasadność takiego podziału, choć podyktowanego, jak się wydaje, pragnieniem uporządkowania materiału bibliograficznego, wzbudza pewne wątpliwości. Tym bardziej że autor zdaje się niekiedy popełniać błędy w przyporządkowaniu poszczególnych pozycji do odpowiedniej kategorii. I tak w kategorii Źródła, Teksty apokryficzne można znaleźć np. pozycję R. Rubiniewicz *Wprowadzenie do apokryfów Starego Testamentu*, Wydawnictwo KUL, Lublin 1987, którą trudno uznać za źródło tekstów apokryficznych. Podobne wątpliwości budzi umieszczenie w kategorii Nauczanie papieskie i dokumenty Kościoła publikacji papieża Benedykta XVI *Jezus z Nazaretu. Dzieciństwo*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2012.

Na końcu swej pracy autor umieścił indeks osobowy oraz indeks odniesień, które znacznie ułatwiają poruszanie się w obszernym materiale zgromadzonym w książce. Być może w ewentualnych kolejnych wydaniach tej pozycji warto by dołączyć również indeks najważniejszych terminów hebrajskich, aramejskich czy greckich, które autor przytacza lub omawia.

Pozycja ks. Wróbla wydaje się ważnym, całościowym opracowaniem tematu, którego na gruncie polskim wyraźnie brakowało. Choć w wielu punktach opracowanie to ma charakter bardzo ogólnego wykładu, a w interpretacji niektórych tekstów autor nie pokusił się o własny wkład, prezentując jedynie *status questionis*, pozwala ona polskiemu czytelnikowi na bezpośredni kontakt z obfitym materiałem talmudycznym na temat Jezusa. Kontakt ten może być dodatkowo pogłębiony w przypadku czytelników zaznajomionych z językiem hebrajskim czy aramejskim, którzy w książce obok tłumaczeń znajdą również teksty oryginalne. Cennym

wydaje się również fakt, że książka proponuje, stosunkowo oryginalną na gruncie polskim, perspektywę. Autor, podążając za przykładem P. Schäfera, określa judaizm i chrześcijaństwo jako religie siostrzane, wskazując na ich ścisły związek w I wieku i podkreślając wzajemność oddziaływania.

Pozostaje mieć nadzieję, którą *expressis verbis* wyraził ks. Mirosław Wróbel w zakończeniu swej pracy, „że niniejsza książka – pisana z wielką pasją i zaangażowaniem – ukaże dynamiczny i niełatwy dialog między dwoma siostrami – Synagogą i Ekklesią. Polemika, spór i dialog między nimi jest przecież wyrazem poszukiwania własnej tożsamości w przestrzeni ich głębokich więzi i wspólnych tradycji. Dostrzeżenie potencjału antychrześcijańskiego w pismach rabinicznych i potencjału antyżydowskiego w pismach chrześcijańskich stanowi – naszym zdaniem – klucz do zrozumienia wielu tekstów ewangelicznych i talmudycznych oraz podstawę do autentycznego dialogu między judaizmem a chrześcijaństwem” (s. 35).

ks. Krzysztof Napora SCJ

Ks. MAREK CHMIELEWSKI, *Duchowość według Jana Pawła II. Studium na podstawie encyklik i adhortacji*, Lublin 2013, ss. 355.

Pontyfikat bł. papieża Jana Pawła II, który będzie kanonizowany 27 kwietnia 2014 roku, charakteryzowały liczne dokumenty i alokucje związane z jego nauczaniem. Były one i wciąż są przedmiotem refleksji wielu naukowców, a także rozpraw magisterskich, licencjackich, doktorskich i habilitacyjnych. Cenny wkład w odkrywanie nowych aspektów teologicznych z zakresu duchowości i życia duchowego papieskiego kerymatu prezentuje książka ks. Marka Chmielewskiego* pt. *Duchowość według Jana Pawła II. Studium na podstawie encyklik i adhortacji*, wydana w serii „Biblioteka Teologii Duchowości”, tom 3, Lublin 2013. We wprowadzeniu autor prezentuje niedościgłą działalność apostolską papieża w ciągu 27 lat jego pontyfikatu. Jan Paweł II odbył w tym czasie 250 zagranicznych i włoskich podróży apostolskich, wygłosił 2382 przemówienia, dokonał 1338 beatyfikacji i 482 kanonizacji, kreował 231 kardynałów, ochrzcił 1378 osób, 1581 bierzmował, 274 udzielił namaszczenia w sakramencie chorych, pobłogosławił 77 małżeństw, wyświęcił 321 prezbiterów oraz 321 biskupów, zwołał 15 synodów, sześć nadzwyczajnych konsystorzów, a także ogłosił 14 encyklik, 15 adhortacji, 11 konstytucji, 45 listów apostolskich oraz 86 orędzi. Jako pierwszy w historii papież opublikował pięć książek.

Od początku pontyfikatu Jana Pawła II głównie polscy autorzy podejmowali badania papieskiej doktryny filozoficznej i teologicznej. W swoich opracowaniach prezentowali wątki tematyczne związane zwłaszcza

* Ksiądz dr hab. Marek Chmielewski, prof. KUL-u, odbył studia specjalistyczne w zakresie duchowości na KUL-u, a w 1988 roku został pracownikiem naukowym tej uczelni. Doktorat z teologii uzyskał w 1990 roku, stopień doktora habilitowanego w 2000 roku, a w 2002 został mianowany profesorem nadzwyczajnym KUL-u. W latach 2000-2006 był dyrektorem Instytutu Teologii Duchowości KUL-u, od 2000 roku jest prezesem Polskiego Stowarzyszenia Teologów Duchowości, a od 2005 roku pełni obowiązki prodziekana Wydziału Teologii KUL-u. W 2013 roku otrzymał doktorat honoris causa Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie.